

VAN IEDEREEN HETZELFDE NAAR IEDEREEN GENOEG?

Nadenken over een ander moreel uitgangspunt voor
de gemeentefinanciën

Notitie

Edwin Buitelaar en Otto Raspe

12 december 2016

PBL

Colofon

Van iedereen hetzelfde naar iedereen genoeg?

© PBL Planbureau voor de Leefomgeving
Den Haag, 2016

Publicatienummer 2566

Contact

otto.raspe@pbl.nl, edwin.buitelaar@pbl.nl

Auteurs

Edwin Buitelaar en Otto Raspe

Redactie figuren

Beeldredactie PBL

Eindredactie en productie

Uitgeverij PBL

Delen uit deze publicatie mogen worden overgenomen op voorwaarde van bronvermelding: Buitelaar, E. & O. Raspe (2016), Van iedereen hetzelfde naar iedereen genoeg?, Den Haag: PBL.

Het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) is het nationale instituut voor strategische beleidsanalyses op het gebied van milieu, natuur en ruimte. Het PBL draagt bij aan de kwaliteit van de politiek-bestuurlijke afweging door het verrichten van verkenningen, analyses en evaluaties waarbij een integrale benadering vooropstaat. Het PBL is voor alles beleidsgericht. Het verricht zijn onderzoek gevraagd en ongevraagd, onafhankelijk en wetenschappelijk gefundeerd.

Dit essay is geschreven op verzoek van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties. We danken Geert de Joode en Inge Lensink voor hun inhoudelijke reflecties.

ESSAY

Van iedereen hetzelfde naar iedereen genoeg?

Nadenken over een ander moreel uitgangspunt voor de gemeentefinanciën

Aanleiding

Het Ministerie van Binnenlandse Zaken (BZK) denkt na over een herziening van de financiële verhoudingen tussen Rijk en regio, in het bijzonder over de verdeling van het gemeentefonds.¹ Vanuit verschillende hoeken is daartoe opgeroepen, zoals in adviezen van de Raad voor Financiële Verhoudingen (Rvf 2014, 2015), de Vereniging Nederlandse Gemeenten (VNG 2016), in de Kamer via de Motie-Veldman/Wolbert (VVD/PvdA) (Tweede Kamer der Staten-Generaal 2015) en in het rapport *Maak Verschil!* van de BZK Studiegroep Openbaar Bestuur (2016).

Een hiervoor in het leven geroepen ambtelijke werkgroep Financiële Verhoudingen van het ministerie van BZK werkt aan een probleemanalyse, waarin de toekomstbestendigheid van het stelsel van financiële verhoudingen wordt onderzocht. De werkgroep verkent daarbij ook verschillende oplossingsrichtingen. De focus ligt daarbij op het aanpassen van de uitgangspunten en van de verdeelsystematiek van het gemeentefonds, zoals deze nu gelden volgens de meest recente Financiële-verhoudingswet (Fvw 1997).

Op 21 juni 2016 organiseerden het ministerie van BZK, de Raad voor de financiële verhoudingen (Rfv) en de VNG gezamenlijk een symposium over de toekomstbestendigheid van de verdeling van het gemeentefonds.² Het Planbureau voor de

---

¹ Op 28 april 2016 is in het Bestuurlijk Overleg Financiële verhoudingen (BOFv) een taakopdracht vastgesteld die aan de basis ligt van de herziening.

² De bijeenkomst is tevens de start van een studiegroep van het Ministerie van BZK.

Leefomgeving (PBL) gaf daar een presentatie in een denksessie over 'Eerlijk delen naar de aard van de taken'; die presentatie hebben we verder uitgewerkt in het voorliggende essay. Het essay is een schot voor de boeg, een eerste denkexercitie om doel en functioneren van het gemeentefonds te bevragen, en na te denken over een eventuele alternatieve morele grondslag voor de gemeentefinanciën. Het is daarmee dus geen gedetailleerd uitgewerkt voorstel.

We poneren daarvoor de, ietwat provocatieve, stelling dat het gemeentefonds niet langer gebaseerd moet zijn op het idee van *gelijke* voorzieningen voor alle gemeenten, maar op het idee van een *voldoende* voorzieningenniveau.

Stelling van deze bijdrage is gebaseerd op twee inzichten

Aan de basis van dit essay liggen twee inzichten, die we hieronder verder toelichten: 1) de omstandigheden voor stedelijk-economische groei zijn veranderd, 2) er is nu momentum voor een fundamentele (morele) reflectie op het systeem van het gemeentefonds.

Ad 1

Steden zijn belangrijke motoren van de economie, en de mechanismen van deze stedelijk-economische groei zijn zelfversterkend (agglomeratievoordelen). In succesvolle steden clusteren 'de goede banen'³, zij profiteren van elkaar wat een groei-effect genereert. Die groei heeft tevens effect op de rest van de stedelijke regio (bijvoorbeeld op laagbetaalde banen). De clustering trekt ook weer meer 'goede banen' aan, zodat het proces doorgaat. Internationaal wordt er daarom gesproken van een triomf van de stad (ten opzichte van niet-stedelijke regio's).

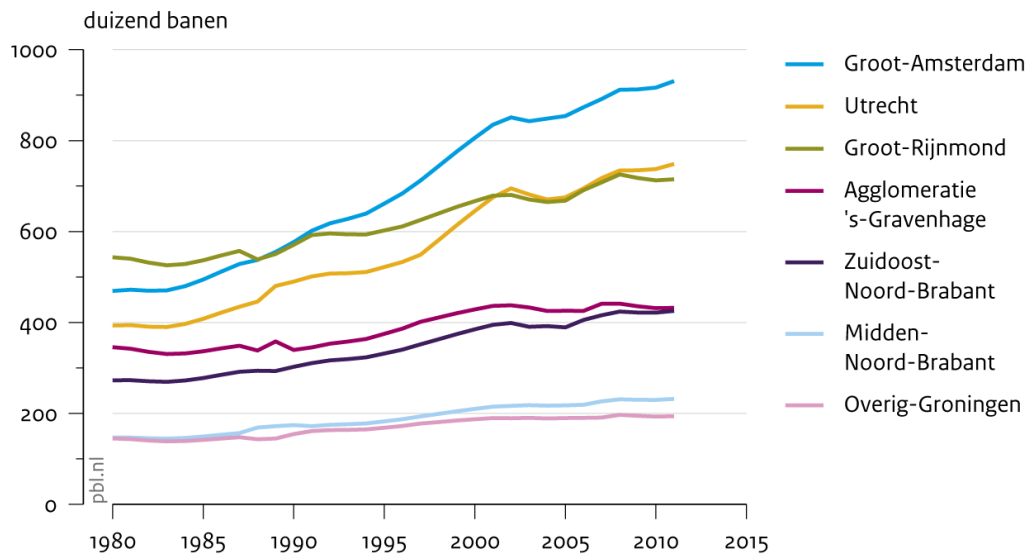
Het is echter niet zo dat elke stad of stedelijke regio even sterk groeit. Die triomf is dus niet uniform; er is ook sprake van divergentie: de verschillen tussen stedelijke regio's worden groter. In de Verenigde Staten heeft de divergentie zich de afgelopen decennia fors gemanifesteerd, in Europa is bijvoorbeeld in het Verenigd Koninkrijk een soortgelijke ontwikkeling zichtbaar. Ook in Nederland is deze trend aanzienlijk, en sterker dan in Europa gemiddeld. In de PBL-studie *De verdeelde triomf* (2016) wordt uitgebreid ingegaan op de groei van steden en de grotere economische verschillen tussen en binnen steden.

---

³ Dit zijn vooral kennisintensieve, innovatieve banen, veelal hoogbetaald en met een hoog opleidingsniveau.

Figuur 1

Aantal banen per stedelijke regio

Bron: Cambridge Econometrics; bewerking PBL

Figuur 1 laat de groeipaden van zeven Nederlandse stedelijke (COROP-)regio's zien. De regio's Amsterdam en Utrecht hebben een veel sterkere banengroei gekend dan bijvoorbeeld de regio Rotterdam en Den Haag. Ook de regio Tilburg (Midden-Noord-Brabant) blijft achter bij die van Eindhoven (Zuidoost-Noord-Brabant). Kortom: er is een trend gaande waarbij de verschillen tussen steden (stedelijke regio's) groter worden.

Ad 2

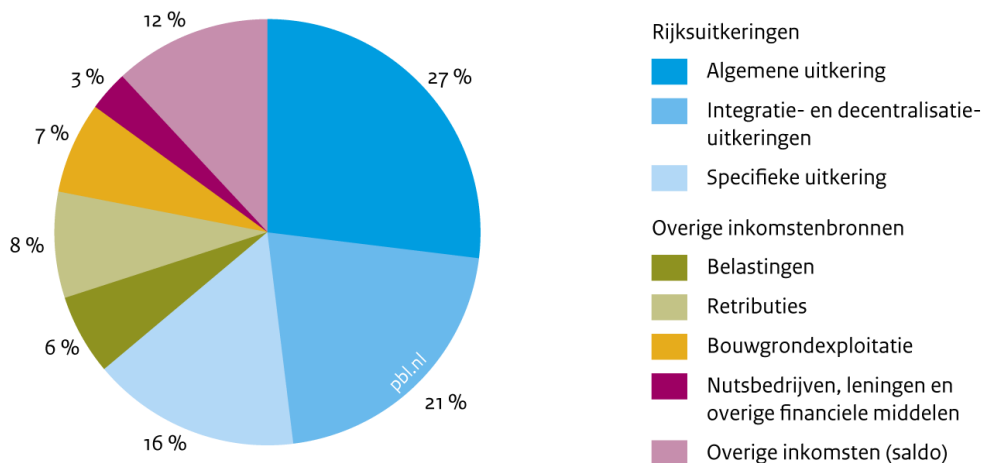
Het tweede inzicht is dat het nodig is de morele grondslag van het gemeentefonds te bediscussiëren; de discussie richt zich nu vaak op elementen van het gemeentefonds, zoals het aantal maatstaven, het gewicht van een maatstaf en de omvang van het fonds als geheel. De veranderende economische omstandigheden (zoals bij ad 1 beschreven) en het momentum dat nu bestaat, lenen zich volgens ons voor een fundamentele reflectie.

De uitkering uit het gemeentefonds vormt de belangrijkste inkomstenbron (de algemene uitkering is ongeveer 30 procent) van gemeenten. Eigen belastinginkomsten heeft de gemeente maar beperkt; ongeveer 6 procent van de inkomsten, waarvan het merendeel uit de OZB afkomstig is.⁴

⁴ De laatste jaren is vooral de post integratie- en decentralisatie-uitkeringen fors groter geworden. Figuur 2 laat zien dat deze in 2016 21 procent is, terwijl die in 2011 nog ongeveer 5 procent was. Dit heeft te maken met de

Figuur 2

Verdeling van inkomsten per gemeente, 2016

Bron: CBS

Het morele of normatieve uitgangspunt van het gemeentefonds is dat elke gemeente hetzelfde voorzieningenniveau moet kunnen realiseren, het zogenoemde 'derde aspiratieniveau': 'Elke gemeente is, gezien haar structurele omstandigheden, (globaal) in staat om, bij gelijke belastingdruk, een gelijkwaardig niveau van voorzieningen te realiseren' (Memorie van toelichting van de Financiële verhoudingswet, Tweede Kamer 1995-1996, blz. 15).

Dit gelijkwaardige voorzieningenniveau gaat samen met een verdelende of egalitaire rechtvaardigheid: verschillen in belastingcapaciteit en in de kosten van voorzieningen worden zo veel mogelijk verevend. Deze verevening is in 1997 nadrukkelijk in de Financiële verhoudingswet⁵ opgenomen. In de Memorie van toelichting (Tweede Kamer der Staten-Generaal 1997) wordt gesteld dat het nieuwe

decentralisatie van Rijkstaken. De post eigen inkomsten is nu 6 procent en was in 2011 8 procent, en vormt dus een relatief laag aandeel.

⁵ De basis voor het huidige denken over de financiële verhoudingen is gelegd door de Commissie-Oud. Het resultaat is vastgelegd in de Financiële verhoudingswet (Fvw). Met deze wet kwam een objectief, voor alle gemeenten gelijkelijk werkend verdeelstelsel in de plaats van een subjectieve beoordeling van de financiële noden van de individuele gemeente (zo werd gesteld). In de jaren daarna zijn er veelvuldig aanpassingen gedaan. In Tweede Kamer der Staten-Generaal (1997) worden deze stelselwijzigingen en motivering daarachter beschreven.

stelsel rechtvaardiger is. Een scheve verdeling wordt als onrechtvaardig gezien. Ook voldoet het stelsel aan het criterium van 'globaliteit': 'het verdeelstelsel moet de gewenste verdeling op een globale wijze tot stand brengen. Een te gedetailleerde verdeeltechniek bergt het risico in zich dat het Rijk onbedoeld een ongewenste invloed op het gemeentelijke beleid gaat uitoefenen'.

Gegeven onze eerdere constatering dat de stad een belangrijke motor van de economie is en bijgevolg de regionaal-economische verschillen in Nederland vermoedelijk verder toe zullen nemen, is het de vraag hoe moet worden omgegaan met het egaliserende principe van het gemeentefonds. Moet dat juist worden versterkt om oplopende verschillen te beperken? Of juist worden afgezwakt, mede vanuit de ambitie van het Rijk bovendien om regionaal-economische groei te stimuleren? Maar ook meer principieel: is het verlaten van een systeem van verdelende rechtvaardigheid onrechtvaardig?

Gelijkheid en economische ontwikkeling

Ontbreken systeemprikkel

Van het huidige systeem gaat geen prikkel uit om in de fysieke en sociale omgeving de voorwaarden voor economische groei te optimaliseren. Met name de positieve maatstaf van de OZB zorgt hiervoor: wanneer een gemeente vastgoedwaardeverhogende maatregelen neemt (meer groen, betere bereikbaarheid, behoud en ontwikkeling van erfgoed, het creëren van ruimte voor water, etc.⁶), waardoor WOZ-waarden (en dus OZB-inkomsten) omhoog gaan, wordt ze gekort op de uitkering uit het gemeentefonds en vice versa. Kort door de bocht: het maakt niet uit wat een gemeente doet, aan het einde van de rit heeft iedereen hetzelfde. De WRR omschreef het in 1990 in het rapport *Van de Stad en de Rand* als volgt: 'Het bestaan van een algemene uitkering is op zichzelf uiteraard te billijken met het oog op de verevening van niet te beïnvloeden plaatselijke verschillen in belastingcapaciteit, maar er zijn ook verschillen in belastingcapaciteit tussen gemeenten die wel zijn te beïnvloeden en die juist een prikkel zouden moeten inhouden voor het voeren van een plaatselijk beleid gericht op het op peil houden van de belastingcapaciteit (i.c. de sterkte van bedrijven en inwoners)' (WRR 1990, p. 191).

De koekmetafoor

---

⁶ Het positieve waarde-/prijseffect van deze voorzieningen (in de literatuur aangeduid als *amenities*) wordt in vele (hedonische) prijsstudies aangetoond.

Stel nu dat gemeenten meer verantwoordelijk worden gemaakt voor het innen van belastingen en over hun eigen uitgaven, gaat dan de groei van de ene gemeente niet ten koste van de ander? In discourses over economische ontwikkeling wordt vaak impliciet dan wel expliciet uitgegaan van deze 'koekmetafoor'. Dat wil zeggen: er zou een vaste koek zijn waarbij het stuk van de ene gemeente het stuk van de andere verkleint en omgekeerd (De Vos 2015). Maar economische ontwikkeling is géén *spatial zero-sum game* (Martin et al. 2015): de groei van een regio hoeft niet ten koste te gaan van een andere, de totale som kan erdoor groeien. Thissen et al. (2016) laten zien dat regio's voor een belangrijk deel groeien door toenemende vraag vanuit afzetmarkten en niet alleen door concurrentievoordelen ten opzichte van andere regio's. Bovendien vindt concurrentie in specifieke sectoren vaak niet zozeer plaats met en ten koste van andere Nederlandse regio's, maar regio's in andere landen. Kortom, de koekmetafoor gaat binnen Nederland nauwelijks op.

Gelijkheid en rechtvaardigheid

Gelijkheid en rechtvaardigheid zijn niet noodzakelijkerwijs hetzelfde: 'Apart perhaps from a few half-baked neo-Nietzscheans, every-one is in favor of justice. Equality, by contrast, seems only to be embraced unreservedly by political fanatics and philosophers' (Miller 1997: 223-224). Sterker nog, economische gelijkheid en een gelijk voorzieningenniveau 'is not as such of particular moral importance. With respect to the distribution of economic assets, what is important from the point of view of morality is not that everyone should have the same but that each should have enough. If everyone had enough, it would be of no moral consequence whether some had more than others' (Frankfurt 1987).

Hieruit volgt dat relatieve armoede (ongelijkheid) moreel minder relevant is. Nobelprijs-winnaar Amartya Sen zegt hierover: 'The fact that some people have a lower standard of living than others is certainly proof of inequality, but by itself it cannot be a proof of poverty unless we know something more about the standard of living that these people do in fact enjoy' (Sen 1983).

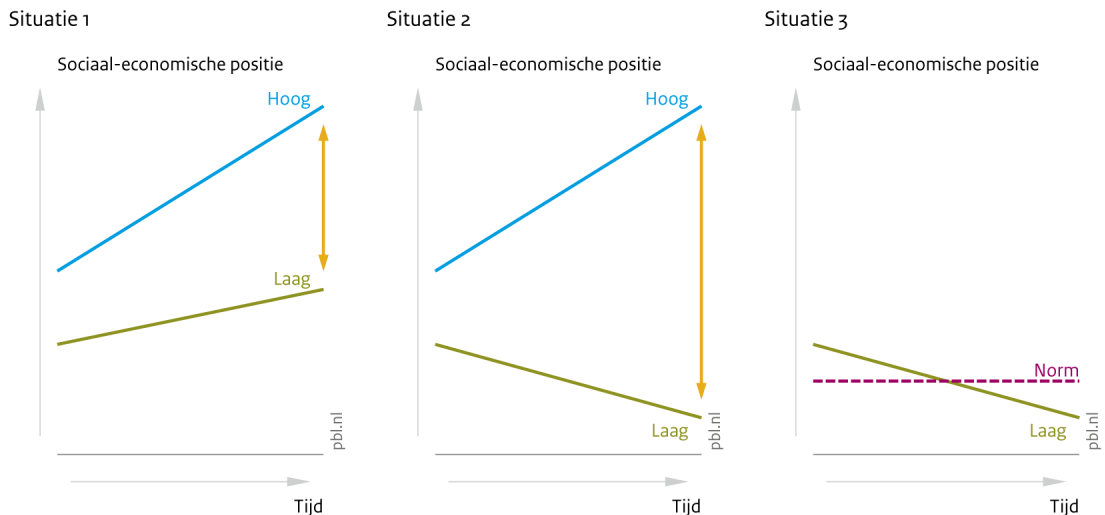
Vertaald naar gemeenten zou dat betekenen dat toenemende verschillen in voorzieningenniveau tussen gemeenten irrelevant zijn. Of die verschillen nu komen door een verschillend groeitempo (situatie 1 in de figuur hieronder) of doordat het voorzieningenniveau van sommige gemeenten achteruit gaat (situatie 2). Wat moreel gezien van belang is, is of er gemeenten zijn die qua voorzieningenniveau onder

een maatschappelijk gezien acceptabel minimum (een absolute norm) zakken (situatie 3).

Figuur 3

Perspectieven op regionale ongelijkheid

Bron: PBL

Groter belastinggebied, gemeentefonds als vangnet

Als wat we hierboven hebben bediscussierd wordt vertaald naar de praktijk van gemeentefinancien, dan zal dit gevolgen hebben voor de drie groepen inkomsten: specifieke uitkeringen, de algemene uitkering en de eigen belastinginkomsten. De relatieve omvang van de drie zal veranderen als ook het doel, met name van de algemene uitkering en het gemeentefonds. Ten eerste zal het lokale belastinggebied vergroot moeten worden. Alleen wanneer gemeenten meer eigen inkomsten kunnen generen zullen ze in staat zijn ook zelf te voorzien in een minimaal voorzieningenniveau. Om netto gezien de belastingdruk niet toe te laten nemen zal de omvang van het gemeentefonds verkleind worden. Dit kan ook, aangezien de aard van uitkering verandert; alleen die gemeenten die niet in staat zijn om een minimaal voorzieningenniveau – nader te bepalen – te realiseren en in stand te houden, zullen in aanmerking komen voor een uitkering uit het gemeentefonds in plaats van dat elke gemeente (meer of minder) uitgekeerd krijgt. De omvang van de specifieke uitkeringen staat hier los van, daar hoeft niet veel veranderd te worden.

Voorzieningenarmoede en het gemeentefonds

Wat betekent het nu voor het gemeentefonds, wanneer we uitgaan van de veronderstelling dat toenemende (relatieve) verschillen in voorzieningenniveau tussen gemeenten irrelevant zijn en dat het vooral van moreel belang is om te bepalen of er gemeenten zijn waar het voorzieningenniveau onder een maatschappelijk gezien acceptabel minimum (een absolute norm) zakt? Wat is een acceptabel of minimum niveau? De bepaling daarvan is uiteraard een politieke kwestie. Dat is nog niet gemakkelijk, maar daarmee niet minder relevant: 'Calculating the size of an equal share is plainly much easier than determining how much a person (or municipality) needs in order to have enough [...] But this is hardly a good reason for neglecting the doctrine or for adopting an incorrect doctrine in preference to it' (Frankfurt, 1987, pp. 23-24, tekst tussen haken van de auteurs).

Toch kunnen we hier, aan de hand van de literatuur, wel wat eerste handvatten geven. Kattenberg et al. (2017) maken onderscheid tussen lokale voorzieningen, waarvan iedereen in een gemeente (en soms ook daarbuiten) profiteert, en investeringen in het kader van sociaal beleid, zoals inkomensondersteuning, re-integratie en zorg. Dit sociale beleid is vaak persoonsgebonden, niet gericht op eenieder en heeft meer het karakter van herverdeling. Bij uitgaven in het kader van lokale voorzieningen is herverdeling, vanuit een welvaartseconomische benadering, niet gewenst. Herverdeling kan namelijk leiden tot verstoring van verhuisbewegingen; door verevening wordt het bijvoorbeeld aantrekkelijker om te bouwen op dure plekken, zoals locaties waar de bodem zwak is – hetgeen als maatschappelijk inefficiënt gezien kan worden (Kattenberg et al. 2017). Vanuit het rechtvaardigheidsperspectief dat wij hierboven uiteen hebben gezet, kan de ondersteuning van de lokale voorzieningen in een beperkt aantal gemeenten – dus geen verevening over alle – wel gerechtvaardigd zijn. We richten ons specifiek op de fysieke voorzieningen.

John Rawls (1993: 181) introduceerde het begrip primaire goederen (*primary goods*) waarover iedereen in zekere mate – vanuit het perspectief van het tegengaan/voorkomen van absolute (voorzieningen)armoede – zou moeten beschikken. Hij definieert het breed en rekent er zowel materiële als immateriële goederen onder: rechten, vrijheden, inkomen, welvaart, enzovoort. Moroni (1997, in Basta, 2015) vertaalt het idee van (materiële) primaire goederen naar de ruimte door zogenoemde *spatial primary goods* te introduceren. Het gaat daarbij om toegang tot

transportmiddelen, beschikbaarheid van groene ruimte en een veilige leefomgeving⁷, maar het kan ook breder of smaller worden gedefinieerd. In welvaartseconomische zin gaat het hier om *publieke goederen*, waarvoor overheidsbetrokkenheid gerechtvaardigd is.

In principe is het zo dat een gemeente – mede uitgaande van een groter lokaal belastinggebied – in staat moet worden geacht investeringen in deze publieke goederen terug te verdienen, vanuit de veronderstelling dat dankzij die publieke goederen de WOZ-waarden hoger zijn waardoor een gemeente meer OZB-inkomsten incasseert. Toch is het voorstelbaar dat een gemeente met een onvoldoende draagkrachtige bevolking dit in onvoldoende mate kan doen, waardoor het voorzieningenniveau niet boven een maatschappelijk acceptabele ondergrens getild kan worden. Die ondergrens kan bestaan uit een maximale afstand voor bewoners tot een groenvoorziening van een bepaalde omvang of een bepaald kwaliteitsniveau. Of uit een maximale afstand tot het openbaar vervoer of tot maatschappelijke voorzieningen zoals scholen en zorginstellingen.⁸ Dit zijn verder uitwerkingss kwesties die buiten de scope van dit essay vallen. Het ging ons hier om het doordenken van het morele principe van 'absolute voorzieningenarmoede'.

Tot slot

In dit essay probeerden we het denken over het gemeentefonds op te rekken door niet meer uit te gaan van verevenen, maar van een acceptabel minimum voorzieningenniveau (een absolute norm). We bieden daarmee geen uitgewerkt voorstel voor herziening.⁹ Voor de verdere discussie over het fonds of de eventuele uitwerking van een herzieningsplan, geven we hier nog wel twee observaties mee.

---

⁷ Hij heeft het ook over goede huisvesting. Maar dat laten we hier buiten beschouwing omdat het in strikte (welvaartseconomische) zin geen publiek goed is en omdat Nederland daar de sociale-huursector voor heeft.

⁸ Een voorbeeld van hoe gemeenten empirisch inhoudelijk nadenken over een passende voorzieningenstructuur en de 'bereikbaarheid' daarvan is de Atlas van Noordoost Fryslân (Public Result 2015). Vanuit de context dat het voorzieningenniveau onder druk staat wordt in deze publicatie nagedacht over hoe de bevolkings- en voorzieningentransitie in goede banen kan worden geleid, zodat een passende voorzieningenstructuur op een gecontroleerde en efficiënte wijze wordt gerealiseerd. Soms betekent dat een andere spreiding van voorzieningen, soms een sterke clustering en soms sterkere regionale specialisaties.

⁹ Het is overigens voorstelbaar dat in de uitwerking van het minimale voorzieningenniveau wordt meegenomen dat een gemeente structureel op dit niveau moet kunnen blijven en dat niet jaar op jaar met het gemeentefonds door het Rijk moet worden bijgesprongen. Dat zou namelijk betekenen dat een gemeente het ene jaar door de Rijksbijdrage wel op dit minimumniveau zit en het jaar daarna weer niet etc. Die situatie lijkt op die van een drenkeling die af en toe het hoofd boven water wordt gehouden.

We boden eerste handvatten voor het bepalen van het acceptabele minimum voorzieningenniveau, vooral in het fysieke domein, maar hebben dat niet specifiek uitgewerkt. Bij het nader specificeren van een minimum voorzieningenniveau is niet of nauwelijks terug te vallen op een morele argumentatie die achter het huidige verdeelsysteem met zijn vele maatstaven ligt. Bij ons weten ontbreekt die morele grondslag, althans wij kregen die in de korte termijn dat we dit essay schreven niet boven tafel. De huidige verdeelsystematiek lijkt veel meer op een rekenkundige en boekhoudkundige exercitie. Waarbij bijvoorbeeld de gewichten van de maatstaven uit een statistische analyse voortkomen. Ook bestaat er geen directe link tussen de algemene uitkering uit het gemeentefonds en waar daadwerkelijk geld aan wordt uitgegeven door een gemeente.

Ten tweede zien we dat het gemeentefonds ook nog uitkeringen biedt die te maken hebben met specifieke ontwikkelopgaven die van landelijk belang zijn. Bijvoorbeeld om de groei van Almere of de mainportfunctie van Rotterdam te ondersteunen. Het lijkt logisch om deze extra stimuleringsbestedingen buiten het gemeentefonds te houden, dat in onze denkwijze meer een functie van een vangnet heeft. Maar dat laat onverlet dat het Rijk wel degelijk andere fondsen kan creëren om extra groeipotentieel in economisch krachtige gebieden te ondersteunen. Dat geldt ook voor investeringen die te maken hebben met specifieke problemen in bepaalde regio's of het begeleiden van transitiegebieden die daarbij horen.

Literatuur

- Allers, M. (2010), *Verevening conform het derde aspiratieniveau*, Groningen: Rijks Universiteit Groningen, COELO.
- Basta, C. (2015), 'From justice *in* planning toward planning *for* justice: a capability approach, in *Planning Theory* (online first).
- Frankfurt, H. (1987), 'Equality as a moral ideal', in *Ethics*, 98(1): 21-43.
- Kattenberg, M.A.C., K. Martens en W. Vermeulen, *Een economische blik op verevening*, Centraal Planbureau, te verschijnen in 2017.
- Martin, R., A. Pike, P. Tyler & B. Gardiner (2015), *Spatially rebalancing the UK economy. The need for a new policy model*, London: RSA.
- Miller, D. (1997), 'Equality and justice', in *Ratio*, 34(6): 222-236.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2016) *Maak Verschil!*; rapport van de studiegroep Openbaar Bestuur.
- Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (2016) *Kamerbrief Hervorming gemeentelijk belastinggebied* (24 juni 2016), Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Moroni, S. (1997), *Etico e Territorio*. Milan: FrancoAngeli.
- PBL (2016), *De verdeelde triomf. Verkenning van stedelijk-economische ongelijkheid en opties voor beleid*, Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- Public Result m.m.v. RUG en HAS (2015), *Atlas van Noordoost Fryslân*, in opdracht van de zes gemeenten in de regio, Provinsje Fryslân en het Ministerie van BZK uitgevoerd.
- Raad voor Financiële Verhoudingen (RvFV) (2016), *Wel Zwitsers, geen geld?; Naar een nieuwe balans tussen taken, sturing en inkomsten van gemeenten*.
- Raad voor Financiële Verhoudingen (RvFV) (2014), 17 april 2014: Advies over Groot onderhoud gemeentefonds 2015 (1e fase).
- Raad voor Financiële Verhoudingen (RvFV) (2015) 1 mei 2015: Advies over Groot onderhoud gemeentefonds 2016 (2e fase).
- Rawls, J. (1993), *Political Liberalism*. New York: Columbia University Press.
- Sen, A. (1983), 'Poor, relatively speaking', in *Oxford Economic Papers*, 35(2): 153-169.
- Thissen, M., de Graaff, T., & van Oort, F. G. (2016), 'Competitive network positions in trade and structural economic growth: A geographically weighted regression analysis for European regions', in *Papers in Regional Science*, 95(1): 159-180.
- Tweede Kamer der Staten-Generaal (1997), 24 552 *Regels inzake de financiële verhouding tussen het Rijk en de gemeenten (Financiële-verhoudingswet)*, memorie van toelichting.

- Tweede Kamer der Staten-Generaal (2015) *Vaststelling van de begrotingsstaten van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (VII) voor het jaar 2016, 34 300 VII*; motie van de leden Veldman en Wolbert, <https://zoek.officielebekendmakingen.nl/kst-34300-VII-28.html>
- VNG (2013), *De financiële stromen van Rijk naar gemeenten*, Den Haag: Vereniging van Nederlandse Gemeenten.
- VNG (2014) *De wondere wereld van de gemeentefinanciën; gemeentefinanciënbericht 2014*, Den Haag: Vereniging van Nederlandse Gemeenten.
- VNG (2016) *Bepalen betekent bepalen*; advies van de Commissie Financiële Ruimte voor Gemeenten (commissie Rinnooy Kan), Den Haag: Vereniging Nederlandse Gemeenten.
- Vos, M. de (2015), *Ongelijk maar fair. Waarom onze samenleving ongelijker is dan we vrezen maar echtvaardiger dan we hopen*, Tiel: LannooCampus.
- WRR (1990), *Van de stad en de rand*, Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.